

Сінтаксіс і пунктуацыя

§ 6. Сінтаксіс і пунктуацыя

Сінтаксіс (ад грэч. *syntaxis* — пабудова, спалучэнне, парадак) — гэта раздзел навукі аб мове, у якім вивучаюцца словазлучэнне і сказ: іх будова, значэнне, роля ў маўленні. Асноўныя адзінкі сінтаксісу — словазлучэнне, сказ і тэкст.

Вывучэнне сінтаксісу садзейнічае развіццю маўлення, таму што дапамагае правільна будаваць сказы, выбіраць выразныя віды словазлучэнняў і сказаў, якія найбольш адпавядаюць патрэбнаму ў дадзенай сітуацыі стылю маўлення.

Веданне будовы і значэння сінтаксічных адзінак служыць асновай для фарміравання ўмення лагічна выражаць думкі, а таксама правільна расстаўляць знакі прыпынку.

З сінтаксісам цесна звязана **пунктуацыя** — раздзел навукі аб мове, у якім вивучаецца сістэма знакаў прыпынку і іх ужыванне ў пісьмовым тэксце.

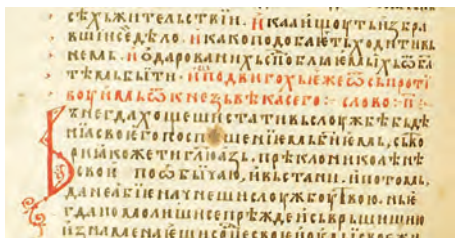
Знакі прыпынку дапамагаюць дакладна перадаць на пісьме свае думкі і пачуцці, а пры чытанні — зразумець тэкст і выразна прачытаць яго.

Паслухайце мовазнаўцу!

Сінтаксіс цесна звязаны з марфалогіяй — другой састаўной часткай граматыкі. Марфалагічная форма слова абумоўлівае яго сінтаксічную функцыю, вызначае характар адносін слова з іншымі словамі ў межах словазлучэння і сказа. Сувязь паміж сінтаксісам і марфалогіяй праяўляецца і ў тым, што часціны мовы выконваюць функцыю пэўных членаў сказа: назоўнік найчасцей ужываецца ў ролі дзейніка і дапаўнення, прыметнік — у ролі азначэння і г. д. (Т. Трыпуціна).

46. Прачытайце тэкст. Вусна перакажыце яго.

У старажытнасці тэксты запісвалі без прабелаў паміж словамі і сказамі, без знакаў прыпынку. Чытанне такіх запісаў было марудным і складаным. Каб палегчыць яго, трэба было перш за

Тэкст без прабелаў

ўсё адзначыць межы сказаў. Так з'явілася кропка — першы і асноўны знак члянэння тэксту. На аснове кропкі паўсталі іншыя знакі: пытальнік і клічнік, коскі.

У «Граматыцы славенскай» Мялеція Смятрыцкага (1619) з'явіліся круглыя дужкі, якія называлі «вместным» знакам.

Увайшлі ва ўжыванне таксама дужкі, працяжнік, двукоссе. Дарэчы, працяжнік увёў Карамзін і назваў яго «рысай». Барсаў, вучань Ламаносава, называў гэты знак «маўчанка» і казаў, што яна «распачатую гаворку перапыняе альбо зусім, альбо на малы час для выражэння жэста*, альбо для падрыхтоўкі чытача да якога-небудзь надзвычайнага, нечаканага слова ці наступнага дзеяння. Але больш за ўсё яна служыць да падзелу асоб, якія размаўляюць, каб не мець патрэбы называць іх пры кожнай змене ў працяглай гутарцы».

М. Смятрыцкі

У пачатку сказа стала абавязковай загалоўная літара, а ў пачатку абзаца — чырвоны радок.

Да канца XVIII стагоддзя сфарміраваўся асноўны склад знакаў прыпынку, якія — ад лацінскай назвы кропкі «пунктум» — прынята называць знакамі пунктуацыі.

Знакі прыпынку раней мелі іншыя назвы: кропку з коскай называлі «полуточиём», клічнік — «удивным», двукоссе — «пресекательным», ці «отменительным», знакам і перанос — «единительным» (Паводле М. Панова).

● Вызначце і паразважайце, якія з сучасных знакаў прыпынку раней так называліся і чаму: *удивный знак, рыса, знак спыняльны і отменительный, сумесны знак, полуточие, маўчанка.*

47. Прачытайце тэкст. Вывізначце яго тып і стыль.

Знакі прыпынку і асноўныя правілы іх ужывання ўзніклі вельмі даўно, але асабліва пашырылася іх выкарыстанне пры вынаходстве^е кнігадрукавання^е і яго далейшым развіцці. Сёння нельга абысціся на пісьме ці пры друкаванні кніг без знакаў прыпынку, бо яны, падзяляючы тэкст на пэўныя часткі і словы, дапамагаюць хутчэй і лягчэй прачытаць напісаны або надрукаваны тэкст, правільна ўспрыняць, зразумець і перадаць яго іншым людзям. Важнае значэнне пунктуацыі відаць пры параўнанні сказа спачатку з апушчанымі, а потым з пастаўленымі знакамі прыпынку: *У хаце заставаўся дзед Купрыян Васілёў бацька і дзеці*. Без пастаноўкі знакаў прыпынку невядома, колькі дарослых было ў хаце — двое, тры ці чацвёрэ? У Якуба Коласа чытаем: *У хаце заставаўся дзед Купрыян, Васілёў бацька і дзеці*. Сказ са знакамі прыпынку стаў зразумелым (*Паводле дапаможніка «Беларуская мова»*).

● Запішыце прыклады 2-3 сказаў, у якіх сэнс мяняецца ў залежнасці ад месца пастаноўкі знакаў прыпынку.

48. Прачытайце тэкст. Вывізначце яго асноўную думку і падбярыце заглавак.

Чалавек згубіў коску, стаў баяцца складаных сказаў. Шукаў больш простую фразу. За нескладанымі фразамі прыйшлі нескладаныя думкі. Потым ён згубіў клічнік і пачаў размаўляць ціха, з адной інтанацыяй. Яго ўжо нішто не радавала і не абурала, ён да ўсяго ставіўся без эмоцый. Потым ён згубіў пыталнік і перастаў задаваць усякія пытанні. Ніякія падзеі не выклікалі ў яго цікавасці, дзе б яны ні адбываліся — у космасе, на Зямлі ці нават ва ўласнай кватэры. Яшчэ праз пару гадоў ён страціў двукроп'е і перастаў тлумачыць людзям свае ўчынкі. У канцы жыцця ў яго засталася толькі двукоссе. Ён не выказваў ні адной уласнай думкі, ён увесь час каго-небудзь цытаваў — так ён зусім развучыўся думаць і дайшоў да кропкі. Беражыце знакі прыпынку! (*Паводле А. Канейскага*).

● Растлумачце асобнае і злітнае напісанне **не**, **ні** ў тэксце.

49. Прачытайце тэкст. Выпішыце назвы знакаў прыпынку. Прааналізуйце, як змяняліся іх назвы.

З гісторыі знакаў прыпынку

Сучасны раздзел «Пунктуацыя» ў даўніх навучальных кнігах і граматыках меў іншыя назвы: «О точкахъ» у «Граматыцы» Лаўрэнція Зізанія (1596); «*Прасодія строчная*», або «*Строчные препинания*» ў букварах Сімяона Полацкага (1679) і Фёдора Палікарпава (1701); «О знакахъ» у «Россійской грамматике» Міхаіла Ламаносава (1755).

Сукупнасць пунктуацыйных знакаў у рускіх навучальных выданнях атрымала сучасную дэфініцыю* *знаки препинания* толькі ў XIX ст. (працы Яўхіма Карскага і Якава Грота), а Міхаіл Ламаносаў называў іх *строчнымі знакамі* ў супрацьлегласць шырока распаўсюджаным у старажытнай мове надрадковым^{сп} знакам для абазначэння націску^м, прыдыханняў і інш.

У «Граматыцы» Лаўрэнція Зізанія агульная назва знакаў прыпынку — *точки*.

У новай беларускай мове тэрмін *знакі прыпынку* ўведзены Браніславам Тарашкевічам, а, напрыклад, у «Беларускім лемантары» (1906) фігуруе тэрміналагічнае найменне^а *застаповачныя знакі*.

Назвы асобных знакаў на працягу стагоддзяў змяняліся ў залежнасці ад таго, якая прымета знака (функцыянальная, візуальная ці іншая) клалася ў аснову тэрміна (*І. Гапоненка*).

Якімі знакамі прыпынку карыстаемся мы цяпер? Падрыхтуйце паведамленне «З гісторыі знакаў прыпынку».

50. Вучоныя-лінгвісты кажуць пра наяўнасць у сучасным пісьме пунктуацыйнага алфавіта:

1) кропка (.);	7) двукоссе: лапкі (“ ”), елачкі (« »);
2) двукроп’е (:);	8) пытальнік (?);
3) шматкроп’е (...);	9) клічнік (!);
4) кропка з коскай (;);	10) працяжнік (—);
5) коска (,);	11) двойны працяжнік (— —);
6) коскі (,,);	12) дужкі ().

● Калі, на вашу думку, з’явіліся знакі прыпынку? Тады, калі толькі з’явілася пісьменнасць?

Словазлучэнне: будова, значэнне, ужыванне

51. Прачытайце табліцу. Раскажыце, у чым адрозненне словазлучэнняў ад сказаў як сінтаксічных адзінак. Пракаменціруйце прыведзеныя прыклады. Падбярыце свае прыклады.

Крытэрыі параўнання	Словазлучэнне	Сказ
Асаблівасці будовы	Наяўнасць галоўнага і залежнага слоў: я к о е? ш т о? ↓ × × ↓ роднае слова; вымавіць гук; я к? ↓ × гучна размаўляць	Наяўнасць граматычнай асновы: <i>На роднай мове <u>размаўляе</u></i> <i>мой слаўны, працавіты <u>люд</u></i> (В. Шымук).
Асаблівасці значэння	Назвае прадметы, дзеянні, прыметы больш дакладна, чым слова: слова — <i>важнае слова</i>; слухай — <i>слухай прамоўцу</i>; гаварыў — <i>гаварыў ціха</i>	Выражае паведамленне (інфармацыю), пытанне ці пабуджэнне да чаго-небудзь: 1. <i>Восень. На вуліцы цёмна.</i> 2. <i>Ці плачу я, ці няю?</i> 3. <i>Пакіньце мне мову маю, пакіньце жыццё мне!</i> (П. Панчанка).
Прызначэнне	Для спалучэння слоў і форм слоў у сказе	З’яўляецца сродкам зносін
Інтанацыя (для вуснага маўлення)	Не мае інтанацыйнай завершанасці	Мае інтанацыйную завершанасць
Пунктуацыя (для пісьмовага маўлення)	Не мае пунктуацыйнага афармлення	Мае пунктуацыйнае афармленне